

TERÜLETI EGYENLŐTLENSÉGEK DIMENZIÓI

Adalékok egy „kvázi-elmélethez”

NEMES NAGY JÓZSEF

” ... mára a magyar geográfia átfogó elmélet nélkül maradt, (...) — elmélet híján — egy kutatási módszer tölt be kvázi-elmélet funkciót. E módszer szerint a kutatók egyes mutatók (...) alapján településrészek, települések és településcsoportok között *térbeli különbségeket* tárnak fel. A regionális diszparitás diagnózisa aztán többnyire terápiával, településpolitikai vagy gazdaságpolitikai stratégiák megfogalmazásával párosul. Ezek a terápiák természetesen csak a módszer logikáját követhetik, azaz a területi aránytalanság helyébe területi kiegyenlítő-dést javallanak” — írja *Cséfalvy Zoltán* a közelmúltban publikált írásában. „Ez a modell és az általa elérhető eredmények messzemenően kielégítik az erőforrások területi újraelosztását vezérlő tervező közigazgatás igényeit (...). *Ahhoz, hogy a magyar geográfia ne csupán a tervező közigazgatás folytonosan hullámzó önkorrektíójának legitimálója, hanem a tervező közigazgatás és a lakosság közötti párbeszédre épülő tervezés eszköze legyen, mindenekelőtt ezt a kutatási sémát kell meghaladni*” — folytatódik a gondolat és fogalmazódik meg a felszólítás a „fürdővíz” cseréjére (Cséfalvy 1988: 11—12. o.).

Mint a területi egyenlőtlenségeket két évtizede kutató legitimista, nem térhetek ki az idézett megállapítások végiggondolása elől. Bármennyire is csábító, a szavakba kapaszkodó vita helyett inkább arra teszek kísérletet, hogy néhány elméleti-metodikai és ezzel összefüggő gyakorlati-politikai példát, tézist, javaslatot fogalmazzak meg a területi egyenlőtlenségek kérdése kapcsán. Egy kifejezetten alapkutatási jellegű munkában talán megengedhető még nem teljesen kiérlelt gondolatok felvetése is. Tudatában e közelítés bizonytalanságainak, tudományunk sokak által kritikusnak minősített állapotai közepette mégis inkább ezt láttam célszerűnek választani, mintsem korábbi, a területi egyenlőtlenségekkel sok száz oldalt betöltő dolgozataimból való önelégült csemegezését.

Elméleti, metodikai kérdések

TÉR, EGYENLŐTLENSÉG

Az aligha lehet kérdéses, hogy metodikailag meghaladandó (és remélhetően meghaladható) a térbeli különbségek, a területi egyenlőtlenségek mai hazai kutatási eszköztára. Nincs és nem is hozható létre azonban olyan, akárcsak parciális — nem beszélve az átfogó igényűekről — területi (geográfiai, regionális) elmélet, amely ne a társadalom térben differenciált létének, működésének leírását, magyarázatát, prognózisát, s ennek alapján alakítását venné célba. A térbeniség ugyanis elválaszthatatlan az egyenlőtlenség fogalmától, legáltalánosabb értelemben az egymással való nem-azonosságot, modellszerűen az $A \neq B$ relációt jelenti. (Az időbeniség

az önmagával való nem-azonosság: $A \neq \dot{A}$, s így a tér-időbeni lét az önmagával és az egymással való nem-azonosság.)

Minden (társadalmi) térelméletnek egyenlőtlenségelméleti magja, alapja van. Ez akkor is így van, bármilyen messze is távolodunk a filozófiától, bármiképp azonosítjuk, keltjük „életre” a fenti duális modell A és B objektumát vagy növeljük számukat (A, B, C, D ...).

Arról van szó, hogy — a fentieket kissé konkretizálva — legyen akármiképp is „nevesítve” egy térelmélet vagy modell (diffúzió- elmélet, urbanizációs ciklusok elmélete, településosztályok elmélete stb.), a maga sajátos cél- és fogalomrendszerében vagy amögött alapvetően a társadalmi jelenségek térbeni differenciáltságát, a folyamatok előrehaladásának egyenlőtlenségeit (regionális, települési sajátosságait) kell firtassa — enélkül ugyanis már nem *térelmélet*. A területi egyenlőtlenség ilyen értelemben maga „az” elmélet. Ebből következően minden területi politikának objektíve ugyancsak a területi differenciáltság áll a középpontjában. Az egyoldalúság, a torzulás nem ebből, hanem a konkrét eszköztárból, mechanizusból, a területi egyenlőtlenségek lecsupaszított, magyarázó erő nélküli mennyiségi arányokra szűkített értelmezéséből ered.

Más jellegű, de ugyancsak elsődleges fontosságú tényezője a területi egyenlőtlenség kitüntetett szerepének az, hogy a probléma alapvető társadalmi, ideológiai, politikai *értékkategoriák*hoz kapcsolódik (demokrácia, függetlenség, esélyegyenlőség stb.), illetve, hogy mindezeknek kifejezett és lényegi területi vonatkozásai, megjelenési formái vannak.

HÉT EGYENLŐTLENSÉGI DIMENZIÓ

A területi kutatók közül bizonyára kisebbségben vannak azok, akik megállnak (megállhatnak) a filozófiai térelméletnél, vagy a társadalmi térelméletek általános, elméleti alapkérdéseinél. A többség — benne a magam — számára nem haszontalan talán így az, ha egy olyan, kissé gyakorlatiasabb vonalon haladunk tovább, amelyen általános, központi fogalomként megmarac ugyan a területi egyenlőtlenség, de egyben felsejlik szerteágazó tartalma is.

A területi egyenlőtlenségek megjelenése, illetve vizsgálatuk tartalma az alábbi hét, önmagában is összetett, egyben páronként és többszörösen is összefonódó, de azért elkülöníthető dimenzió, problémakör mentén (egyfajta, nem kizárólagos osztályozási rendszerben) leírható A hét dimenzió az alábbi:

- területi egyenlőtlenségek,
- az elhelyezkedésben,
  - a mennyiségekben,
  - a minőségekben,
  - a rendelkezésben, szerepben,
  - a szerkezetben,
  - a kapcsolatokban,
  - a viszonyokban.

Ebbe az osztályozásba beilleszthetők a területi egyenlőtlenségvizsgálatok legjellegzetesebb kérdésfeltevésai, példái.

Az *elhelyezkedés* egyenlőtlensége tulajdonképp mindent átfog, önmagában véve azonban lényegében ezzel azonosítható a klasszikus leíró földrajz alapkérdése is: mi hol van? Tulajdonképp ezt firtatja, ebbe torkollik az olyan gyakorta vizsgált probléma is, mint a területi *koncentráció*. Az elhelyezkedés egyenlőtlensége legtisztább modellformában — a minőségtől elvonatkoztatott — térbeli ponteloszlásokban, a különböző geometriai térelemek konfigurációiban fogható meg.

A *mennyiségek* területi egyenlőtlenségének elemzése a fenti fázison már túllép, a vizsgált (keresett) objektumokat nem pusztán geometriai jellemzőik, helykoordinátáik, s ezzel összekapcsolva, egyszerű számosságuk alapján vizsgálja, hanem hozzájuk társadalmi tartalmakkal is bíró mértékeket (nagyság, kiterjedés stb.) rendel. Tipikus példája ennek a területi (népességi, gazdasági) *növekedés* vizsgálata.

A *minőségek* területi egyenlőtlenségeit firtató közelítés már egyértelműen érték meghatározottságú, jellemző példája, terepe a területi *fejlettség*, fejlődés vizsgálata. (Nincs persze éles határ a mennyiségi-minőségi közelítés között. Egy mai 4.500,- Ft-os jövedelemszint egy vizsgálatban, egy térképen lehet mennyiségi kategória-határ, de lehet létminimumként meghatározott összeg, ami azonnal explicit minőséggé változtatja át az adott mértéket.)

A *rendelkezés*, *szerep* mint területi egyenlőtlenségvizsgáló dimenzió — szemben az előzőekkel — már hangsúlyozottan a térbeli társadalmi *aktivitás* irányába tolja el a kutatást. Ide sorolnának a települési, intézményi *funkciók* vizsgálatai.

Az említett négy dimenzióban jellemzően és lényegében az egyes objektumokhoz rendelődnek, s kerülnek analízisre önmagukban és egymáshoz viszonyítva a különböző meghatározottságok (a hely, a nagyság, a fejlettség, a funkciók). A rendszer további három elemében — szerkezet, kapcsolatok, viszonyok — az objektumok egymásra vetítésével, viszonyításával megszülető jegyeket, mechanizmusokat — tehát nem magukat az objektumokat, hanem a közöttük lévő *relációkat* vizsgáljuk.

A területi *szerkezet* karakteresen egyenlőtlenség-központú elemzését példázzák a különösen a gazdaságföldrajzban elterjedt *specializáció*-kutatások.

A *kapcsolatok* egyenlőtlenségei a térbeli *áramlások* (népesség, termék, tőke stb.) szerteágazó körét foglalják át.

A *viszonyok* kutatásának — szemben a fenti példákkal, amelyek jellemzően a társadalmi reál-folyamatokat tesztelik — tipikus terepe a (területi) irányítási rendszer, az alá-fölérendeltség, a *függés* problematikája.

A sorra vett dimenziók közül az első, az elhelyezkedés egyenlőtlensége közelíti legáltalánosabban a térbeliséget. A hazai területi kutatások "elméletnélkülisége" megítélésem szerint — ha pusztán a tudományos tematika oldaláról közelítjük — nem kis részben épp arra vezethető vissza, hogy az ilyen típusú munkák szinte teljesen hiányoznak. Filozófiai (és különösen matematikai) térelméleti munkák alig születtek, így számos alapvető elméleti fogalom homályban marad, elsüllyed a leíró vagy kvantitatív empirizmus dömpingcikkeinek halmazában.

Csak egyetlen apró példaként említjük meg a térbeli ponteloszlások matematikai (matematikai-statisztikai) elemzését, mint a térbeliség általános törvényszerűségei vizsgálatának egyik útját. Az *I/A ábra* a térbeli ponteloszlások három jellegzetes típusát érzékelteti, az *I/B*, illetve *I/C* modell pedig két konkrét mintavételt. Az ábrák alatt látható R értékek (ezek 0 és 2,15 közöttiek lehetnek) egy a térbeli ponteloszlások jellegét számszerűsíteni képes matematikai-statisz-

tikai módszer, az ún. *legközelebbi-szomszéd analízis* algoritmusával számíthatók. E módszerrel olyan érdekes — s az elméleti, matematikai modellezési közelítések hazai hiánya következtében vélhetően meglepő — eredményekhez is juthatunk, miszerint a hazai megyék városhálózata közül Bács-Kiskuné a legrszabályosabb (ezt modellezi az *I/C ábra* és számszerűsíti az $R=1,88$ érték); míg a leginkább véletlenszerű Hajdú- Biharé (*I/B ábra*, $R=1,13$).

E példát követően — amely azt érzékelteti, hogy az itt leírt egyes dimenziók mennyire sajátos közelítéseket involválhatnak — arra is érdemes kitérni, hogy ez a dimenziórendszer egyszers- mind felbonthatóvá, s így áttekinthetőbbé teszi a társadalom térbeli működésének összetett megnyilvánulásait is, egyfajta sajátos koordináta-rendszerként használható.

	A	
koncentrált	véletlenszerű	szabályos
R=0	R=1	R=2,15
B		C
R=1,13		R=1,88

1. ÁBRA
Térbeli ponteloszlások

DIMENZIÓK	Nagyváros	—	Aprófalú
Elhelyezkedés	Centrális helyzetű	—	Peremhelyzetű
Mennyiség	Népes, kiterjedt	—	Kis népességű, kis területű
Minőség	Fejlett, jól ellátott	—	Elmaradott, ellátatlan
Rendelkezés, szerep	Sokfunkciós	—	Funkcióhiányos
Szerkezet	Tagolt, szegregált	—	Homogén
Kapcsolatok	Sűrű kapcsolati rendszer	—	Kevés kontaktus
Viszonyok	Hatalmi erőfölény	—	Hatalmi eszközök hiánya

2. ÁBRA
A településhierarchia pólusainak elhelyezkedése a hét dimenzió mentén

Jól példázza ezt a *településhierarchia* fogalma és tartalma. Ugyanis a fenti dimenziók szint- mindegyike felfedezhető, összefut, halmazódik a fogalomban. Praktikusan ezért a településhie- rarchiát ezek mentén egyenként, majd összekapcsolva célszerű vizsgálni. A településhierarchi-

elméleti pólusain elhelyezkedő települések (településtípusok) talán úgy határozhatók meg legjobban, hogy ezek mind a hét dimenzióban a két-két szélső pozíciót foglalják el (2. ábra). Ez azonban csak hangsúlyozottan modellszerű „szélsőség”, a települések pozíciójában ugyanis jellegzetes inkonzisztencia van a különböző dimenziók szerint. Az egyes dimenziók mentén a relatív pozíciók eltérnek, a determinisztikus együttmozgás kizárt, ha van összefüggés, az kifejezetten sztochasztikus (pl. a település nagyság és a fejlettség vagy a településfejlettség és a belső tagoltság, szerkezet között). Ebből következik az is, hogy valamelyik dimenzió egyoldalú kiemelése a településpolitikában (például a népességszám kizárólagos fejlesztési kritériumként való használata) bizonyítottan durva torzulásokhoz vezet, épp egyik mechanizmusa a merev hierarchizáltság kialakításának.

TERÜLETI AGGREGÁCIÓ

A területi egyenlőtlenségek kutatásával kapcsolatos metodikai nehézségek számosak. Ezek jó része közismert, így itt részletező számbavételük aligha indokolt. Egy pusztán metodikainak is tekinthető, de nagyonis tartalmi vitacsomópont érintésével azonban talán érdemes bővíteni a „dimenziók” számát: ez a térségi szintek, illetve a területi aggregáció kérdése.

E problémával a területi kutató leginkább amiatt a profán gond miatt kerül szembe, hogy a kutatásokban elemezni kívánt jelenségekről általában csak erősen aggregált számszerű információk állnak rendelkezésre (ráadásul jellemzően csekély magyarázóerejű jelzőszámok, statisztikai közületek formájában). Ez a korlát aztán nem ritkán ideológiává nemesül — a hazai területfejlesztési politika hivatalos értékelései nagy előszeretettel maradnak meg a megyei szintnél, amely ráadásul talán a legkedvezőbb aggregációs szintet jelenti, például a lakossági infrastrukturális ellátás területi közeledésének mint stratégiai dogmának az igazolására is.

Felfedezhető az ellenreakció is, ami kutatás-metodikai szempontból odáig fajulhat, hogy a kutatás a lehetséges „elemi” szintek vizsgálatát (pl. népszámlálási körzetek, ipartelepi adatok) jelenti, s meg is reked ezeknél, bármifajta aggregációt elvet, abban torzítást lát. Erről az a véleményem, hogy bármennyire is csábító, torzításmentesnek tetsző az „elemi” szint használata (ha ilyen egység elméletileg és praktikusán egyáltalában megjelölhető), hiba arról megfeledkezni, hogy az itt feltáruló összefüggések, törvényszerűségek csak részei a (társadalmi) térszerződés komplex jelenségkörének, törvényszerűségeinek, amelyek nem elhanyagolható hányada épp abban jelentkezik, hogy az elemi egységek nagyobb egységekké szerveződnek (szerveztetnek).

A fentiekől a nem a terület egységeket, hanem az embert, az egyént, annak térpályáit, térképzetét a középpontba állító iskolák esetében sem különbözik alapjaiban a helyzet. Az egyéni mozgásokból, az egyének közötti relációkból kötelező az átmenet a társadalom mikro- és makroközösségei (a család, a szomszédság, a lakóhely) szintjeire.

A társadalmi tér sokrétűen és összetetten szerveződik és szervezett, s ha vannak is súlyponti szintek és egységek, s ha — etikailag is — elvetendő a torzító, manipulatív aggregálás, sem a társadalom reálszerveződésében, sem a társadalomirányításban (s így természetesen a területi kutatásban sem) indokolt egyetlen, kizárólagos szerepűnek minősített terület egység, térségi szint kiemelése, abszolútizálása.

Jól eligazít — legalábbis elméletileg — az az elv (Bartke 1989: 157-9. o.), hogy minden társadalmi jelenséget, jelenségsoprotot abban a térségi keretben, azon a szinten indokolt vizsgálni, ahol az valóságosan szerveződik (ebből látszik, hogy az adekvát szerveződési keret, szint megkeresése maga is kutatási feladat).¹

A területi kutatásokban az itt elemzett problémakör kapcsán a megfelelő aggregációs szint kiválasztása mellett a leggyakoribb — az előzővel szorosan összefüggő — kényszer az, hogy szinte minden társadalmi, gazdasági jelenség kutatása a területi közigazgatás területegységeibe, szintrendszerébe szorított. Mégpedig nem is általánosságban, hanem az épp „érvényes” rendszerbe. Ez, ha realitásként, valóságos messzesugárzó hatóerőként, s nem pusztán elvi keretként funkcionál is (azaz kétségtelenül hatással bír más — nem közigazgatási jellegű — társadalmi funkciókra is), mégsem valamifajta elvi és örök mindenhatóságú keret. Ezt pregnánsan igazolja a Bibó-féle területi beosztási alternatívák rendszere (3. ábra), amely hat különböző területi, közigazgatási beosztást, szintrendszert tartalmaz.

	Egységek neve	Kerület	Nagy megye	Középmegye	Középkis-megye	Kis-megye	Nagyjárás	Középjárás	Kisjárás	Községkörzet (kanton)	Nagy-község v. község-csoport	Község
	Egységek száma	5-9	10-15	15—25	kb. 30	kb. 40	80-90	110-130	140-160	kb. 400	kb. 1000	kb. 3000
Rendszerek	Egységek átlagos lélekszáma ezerben	1000-1500	100-700	300-500	150-400	100-300	50-120	30-70	20-50	10-20	4-6	0,5-3,0
Megye-rendszerek	Nagy-megye-rendszer											
	Középmegye-rendszer											
Kis-megye-rendszerek	Középkis-megye-rendszer											
	Kis-megye-rendszer											
Városkörnyék- vagy városjárás-rendszer	Nagyjárásokkal											
	Középes járásokkal											

Jelmagyarázat: Súlyponti területi egység ● Középcsen súlyponti területi egység * Nem súlyponti területi egység ○ Kiiktatható területi egység

3. ÁBRA

A lehetséges területi beosztási rendszerek és egységek súlypontjai

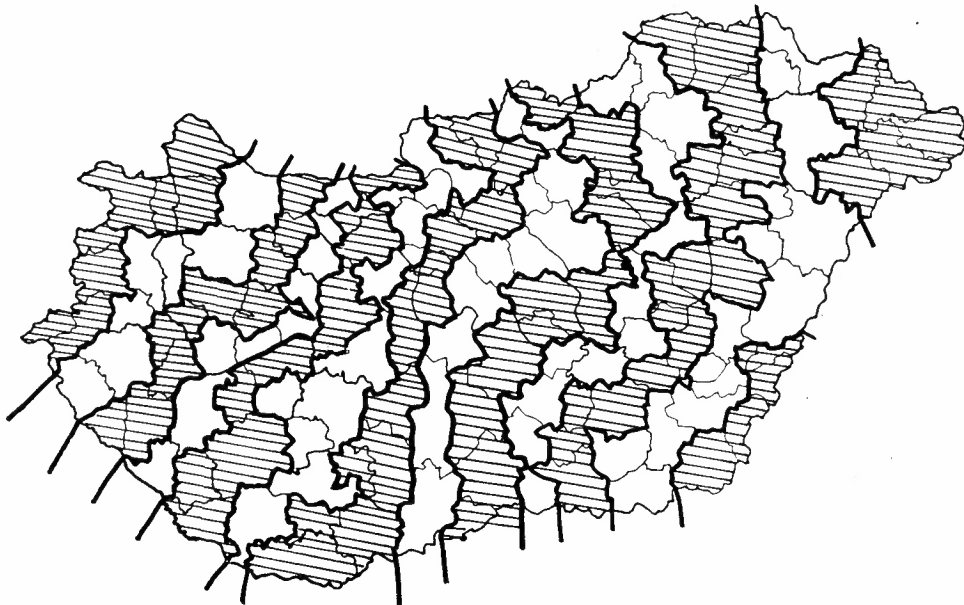
Forrás: Bibó I. (1986): Közigazgatási területrendezés és az 1979. évi településhálózat-fejlesztési koncepció. In: *Válogatott tanulmányok III.*, Magvető Kiadó, Budapest, 143-276. pp.

A tartalmi szempontból „adekvát” aggregáció példái az agrár földrajzi vizsgálatokban terület egységként használt, agrárökológiai szempontok alapján kijelölt termelési körzetek, vagy az ipar földrajzban az ipari (az iparosodottság szintje és az iparszerkezet alapján kijelölt) körzetek. Ezekben az esetekben tehát a vizsgálni kívánt jelenség természetéből, valóságos szerveződéséből indul ki, illetve erre alapoz az aggregáció.

Egészen más a kritériuma a matematikai szempontból adekvát vagy optimális aggregációnak: ott az alapkritérium az aggregációból objektíve következő információvesztés minimalizálása (belül homogén, egymástól különböző körzetek).

Úgy gondolom beszélhetünk *a priori földrajzi* aggregációról, körzetesítésről is, amikor az elemzésben (tetszőleges tartalom mellett) kifejezetten földrajzi, térbeni jegy alapján végzünk összevonásokat. Erre példa lehet a konkrét hazai területi elemzések esetében egyfajta *gyűrűs zónarendszer* (aggregáció): ha a vizsgálat alapadatai például városkörzeti szintűek, létrehozható egy olyan vizsgálati rendszer, ahol az 1. zóna a főváros, a másodikba a Budapesttel érintkező körzetek, a következőbe az ezekkel szomszédosok kerülnek és így tovább (e módszerrel az ország a fővároson kívüli kilenc gyűrűs zónára bomlik). Ez az aggregáció jó rendszer a fővároshoz viszonyított helyzet, a távolsághatás tesztelésére, bármifajta jelenség esetén. (Mikroszinten ilyen rendszert használ a hazai területi statisztika is a településegysétek központra, külső és belső zónákra osztásakor.)

Hasonló konstrukció a nyugat-keleti zónarendszer is (4. ábra), amely megfelelő keret lehet egy a földrajzi helyzethez kötődő, feltételezhető mezo- és makroregionális megosztottság vizsgálatakor. Az ilyen típusú aggregációk jelentősége abban van, hogy kitérést jelentenek a szinte kizárólagosságra szert tett területi közigazgatási (megyei), illetve a településszintekhez, településtípusokhoz kötődő aggregációk köréből, s segítségükkel explicit módon megjeleníthetők, feltárhatók — amennyiben ilyenek léteznek — a földrajzi helyzethez, pozícióhoz kötődő térszerveződési törvényszerűségek.

4. ÁBRA

A nyugat-keleti szomszédsági zónák rendszere

Hozható példa a települési aggregációs probléma egészen kézzelfogható következményeire is. Nézzük a településfinanszírozással kapcsolatos alábbi példát. A személyi-jövedelemadó bevezetésével, s lakóhelyhez rendelésével alapvető változás van a tanácsi finanszírozásban, az SZJA helyi, el nem vonható (helyesebben automatikusan visszautalt) forrása lesz a jövőben a tanácsoknak. Az 1988. évi adóbevételi tényadatok azonban rendkívül nagy szélsőségeket jeleznek az adóbevételekben. Ezeket ott, ahol az adóbevétel nem éri el egy lakosra vetítve a négyezer forintot, eddig a szintig központilag kiegészítik.

A kiegészítés azonban történhet tanácsonként, illetve településenként, s ez a nagyszámú, több települést (falut) átfogó közös tanács miatt jelentősen eltérő két térségi szint (a tanácsonkénti kezelés jóval aggregáltabb). Az adószint szerinti kiegészítés két útja eltérően érinti az egyes településeket, vannak amelyeknek a tanácsonkénti kiegészítés, másoknak a településenkénti a kedvezőbb.

Baranya megye 297 települése esetében a következő a helyzet: nem változik azon települések pozíciója, ahol társközség nincs, azaz egy tanács = egy község (város). A megye 51 településében nagyobb a fajlagos adószint négyezer forintnál, s így ezek egyik esetben sem kapnak kiegészítést (megtarthatják az összes adóbevételüket). Tizennyolc olyan település van, amelyek ugyancsak önálló tanácsúak, de a limit alatti adószint miatt mindkét esetben (azonos mértékű) kiegészítésre jogosultak. E hatvankilenc település (a megye településeinek egynegyede) adóból származó bevétele nem függ a kiegészítéskor választott aggregációs szinttől.

A fennmaradó 228 település pozíciója azonban a két esetben nem azonos. Negyvenhat olyan település van, amely a tanácsonkénti kezelésnél nem kapna kiegészítést, de a településenkénti korrekció esetében igen (ezek azok a községek, amelyek maguk négyezer forint alatti adószintűek, de annak a közös tanácsnak, amelyhez tartoznak, az adószintje magasabb a négyezer forintnál). 118 település jogosult nagyobb kiegészítésre a településenkénti korrekció esetében, mint ami a tanácsi szintű elosztásnál reá jutott volna. E két településcsoport (a megye településeinek 55,2%-a) „jobban jár” a településenkénti korrekcióval. Van ugyanakkor 50 olyan település (jórészt a közös tanácsok központjai, amelyek általában a nagyobbak), amelyek mindkét esetben kapnának ugyan adószintkiegészítést, de számukra a tanácsonkénti korrekció lenne kedvezőbb. Végül 14 olyan település is van, amely, ha tanácsonként (társközségeikkel együtt) lenne figyelembe véve, népességének megfelelően kapna kiegészítést, önmagában azonban már nem, mivel adószintje limit feletti. (E két településcsoportba kerül tehát a megye településeinek 21,5%-a).

A RÉSZEK ÉS AZ EGÉSZ EGYENLŐTLENSÉGEI

Az analitikus közelítés, a részekre bontás, a többszintű, elkülönített majd összekapcsolódó elemzés az eddigi példáktól eltérő tartalommal is hozadékkal kecsegtető lehet a vizsgálódásokban.

Ilyen eset az, amikor bizonyos általános és átfogó fogalmakat (pl. fejlettség) feltételezett elemi összetevőik, illetve ezek kombinációi, összessége alapján egyaránt vizsgálunk (a komplex mutatók előállítását célzó elemi matematikai és többváltozós matematikai-statisztikai módszereket használó, ma már rutinszerű vizsgálatok jellemző útja ez). De vehetünk más — kevésbé

az elemzési módszerhez, inkább a jelenség tartalmához kötődő — példákat is az analitikus közelítés teremtette esélyek megvilágítására.

A területi kutatások ma egyik leggyakrabban használt, okkal vagy ok nélkül divatos fogalma az innováció. Sokasodnak azok a vizsgálatok is, melyekben az innovációs képesség, potenciál, az innováció-terjedés meghatározása, leírása a cél. Eközben fennáll az a veszély, hogy a fogalom valós tartalma eltűnik, eltorzul, kényszerszülte és hiányos, adekvátan aligha tekinthető statisztikai adatok, „faktorok” alap nélküli átkeresztelésével, nevesítésével oldódik meg a gond — előáll az innováció, az innovativitás területi mértékszám. S ekkor már fel sem tűnik, hogy az innováció fogalmában nagyon is eltérő karakterű jelensége, fázisok — a fogalom maga ab ovo folyamatjellegű — mosódnak össze.

Ezt elkerülendő szerencsésebb lehet, ha az egyszavas közelítés helyébe karakteresen elválasztott fogalmak kerülnek. Azok, amelyekből — visszatérve a például kiválasztott fogalomhoz — az innovációs folyamat összegződik: az *invenció* (ötlet), maga az *innováció* (az ötlet megvalósítása, kifejlesztése), a *diffúzió* (a megvalósult, „termékké” vált ötlet elterjedése, elterjesztése) és az *adaptáció* (a rendeltetésszerű, valóságos használat).

Aligha kíván bő magyarázatot a négy fázis elkülönülése, a hozzájuk rendelhető területi sajátosságok, meghatározottságok eltérése. Ha a szétválasztást nem végezzük el, akkor innovatív-nak minősülhet egy-egy térség, ország (például hazánk), miközben (nem csekély szerénytelenséggel) legfeljebb talán invenciózusnak nevezhető; elterjedtnek minősül egy jelenség, miközben valóságos adaptációjáról alig vagy legalábbis a „fizikai” elterjedtségéhez képest aránytalan mértékben beszélhetünk (gondolhatunk itt például akár a személyi számítógépek, de a marxista ideológia hazai elterjedtsége és adaptációja különbségeire). Az egyes fogalmakhoz, fázisokhoz más-más társadalmi-gazdasági adottság, háttér kapcsolódik, eltérő úton haladhat azok statisztikai közelítése, mérése, s nagyon különbözhet a területi differenciáltság mértéke és jellege is. Az invenció például, mivel kevésbé szervezethez kötött, mint az innováció, ezért a térben — legalábbis elvileg — feltehetően jóval egyenletesebben terül szét annál, az adaptáció (a valóságos birtokbavétel) vélhetően térben koncentráltabb az elterjedtségnél (és így tovább). Az ilyen fogalmi felbontás konkrét fejlesztéspolitikai döntések alátámasztásához — a „tervező közigazgatás legitimálásához” — is hozzájárulhat. Az egyes fázisok elemzésével eldönthető lehet, melyikre tegyük a hangsúlyt, hol legnagyobbak az esélyeink, hol a legerősebbek a gátak, milyen módon terjedhet ki — egyes fázisok megerősítésével — a parciális vagy általános értelemben vett innovációs folyamat egésze. Az ilyen s ehhez hasonló közelítés feltehetően még akkor is segítheti a korábbi kutatási (és tegyük hozzá tervezési) sémák meghaladását, ha egyébként a konkrét területi elemzési eszközök lényegében változatlanok maradnak.

A fenti példa leginkább azt érzékelteti, hogy egy-egy komplex jelenség (ez esetben az innováció) részelemei milyen egymástól eltérő térbeni sajátosságokkal rendelkeznek. Hozható aktuális példa olyan jelenségkörre is, amelyben az analitikus közelítés nélkül a legalapvetőbb, jellegmeghatározó térbeli folyamatok is rejtve maradnak. Erre jó példa lehet a hazai második gazdaság — a legális magánszektor és a lakossági kiegészítő tevékenység — amelyre, összességében tekintve a legutóbbi évtizedben *globális* expanzió a jellemző, ha azonban az egyes tevékenységi formák szintjén vizsgálódunk, világossá válik az is, hogy itt kifejezett térségi- települési meghatározottság van: az expanzió lényegében a szféra települési megkettőződésének, a második gazdaság *városi* forradalmának következménye. Ennek a települési meghatározottság-

nak ráadásul olyan átfogó társadalmi következménye is van, hogy a szféra korábbi társadalmi (térségi, települési) kiegyenlítő, stabilizáló hatását mára a társadalmi (benne a térségi, települési) differenciálódást eredményező jelenségek váltják fel (Nemes Nagy — Ruttkay 1989).

Területi politika: múlt és jövő

Hiába törekszik a kutató arra — egészen odáig, hogy belőle ideológiát, etikai normát fabrikál —, hogy a „tisztá” tudományba (az elméletbe, metodikába, merev pozitivizmusba) meneküljön, még a nyugodt, felfelé ívelő korszakokban sem vonhatja ki magát a közvetlen és közvetet gyakorlati (politikai) állásfoglalások alól. Különösképp így van ez olyan politikailag szinte áttekinthetetlen mozgásban lévő, túlfűtött periódusokban, mint ez a mai. Bár az eddig leírtakbar felfedezhető lehet vonzódásom az említett „tisztá” tudományos közelítéshez — már csak a bevezetőben idézettek direkt (terület) politikai tartalma miatt sem lenne etikus megállnom a metodikai- elméleti kérdéseknél.

„TERÜLETEN KÍVÜLI” TERÜLETFEJLESZTÉS

Az a nagyon általános tézis, amit a dolgozat első fejezetében leírtam, miszerint minden társadalmi térelméletnek egyenlőtlenségelméleti magja, alapja van, alig nyújt kapaszkodót ahhoz, hogy egy megalkotni kívánt térelmélet milyen fogalmakkal, eszközökkel operáljon. Aligha kérdéses, hogy a legátfogóbb közelítésekben, a filozófia mellett, leginkább a matematikai tértudományok — halmazelmélet, topológia, geometria, gráfelmélet — fogalmi játszhatják a főszerepet. A társadalmi térelméletekben a valóság-visszatükröző és magyarázó erő azonban már kevésbé függ a térre „általában” és minden társadalmi formációra egyaránt jellemző területi sajátosságoktól, törvényszerűségektől — amelyek közül épp a társadalom térben differenciált léte és működése, azaz a „területi egyenlőtlenség” a legalapvetőbb —, sokkal inkább a *rendszer-specifikus* jegyeiktől.

Épp ez az a momentum, amelyben megítélésem szerint a hazai területi kutatás (s benne a geográfia) eleve kudarcra ítélt utakon jár. Munkáink jellegzetes módszerei és közelítései az elmúlt évtizedekben működött — működő — társadalmi (gazdasági, politikai, irányítási) mechanizmusok valóságos térbeni természetének és hatásainak feltárására alkalmatlanok. Nem ismertük ugyanis fel, vagy legalábbis nem tükröződik a kutatásokban, hogy azon társadalmi modell, amelynek megreformálása vagy elvetése és újjal felcserélése van napirenden, a *térhez és az időhöz való viszonyának lényege: ezek tagadása.*²

Az idő (a történelem) kiiktatásának jellegzetes szlogenje a „múlt átkos örökségétől” való elhatárolódás, a téré pedig a „város és a falu közötti különbségek megszüntetésének” jelszava. A társadalom azonban — ez a társadalom is — térben és időben létezik — a durva ellentmondás a „modell” és a „valóság” között nyilvánvaló. A „létező szocializmusok” társadalmi térelméletének megfogalmazására, s a kiút felvázolására csak akkor van — a tudomány eszközeivel — esély, ha ezt az alapellentmondást képesek vagyunk minden részletre, következményre kiterjedően feltárni.

Lényegét tekintve a *tér tagadását* („területen kívüli” erők hatalmát a „terület”, így az ember, az egyén felett is) jelenti, illetve eredményezi e társadalmi formáció két alapvető intézménye, illetve mechanizmusa: az ideológia és a politika rátelepedése minden társadalmi szférára, és az ezt megvalósító szélsőségesen centralizált irányítási rendszer.

Ezt a két jellemvonást egyértelműen visszaigazolta az a kutatás is, amelyet az 1988-as év során végeztem, hatvan területi kutató, illetve a területi (tanács) tervezéssel foglalkozó államigazgatási szakember bevonásával. A kutatás során több fázisban és közelítésben egy mátrix- modell segítségével — egyebek mellett — arra kerestem a választ, hogy a vizsgálatban résztvevők véleménye szerint a társadalom reálszerveződésében, illetve az irányításban mekkora a mai feltételezhető súlya, szerepe 12 „vertikális” társadalmi szférának (ideológia, politika, államigazgatás, az anyagi termelés szocialista szektora, az anyagi termelés legális második gazdasága, közlekedés és hírközlés, lakás- és kommunális ellátás, szociális ellátás és egészségügy, közoktatás, felsőoktatás és tudományos kutatás, művelődés és szabadidő, természeti környezet), illetve különböző „horizontális” térségi szinteknek.

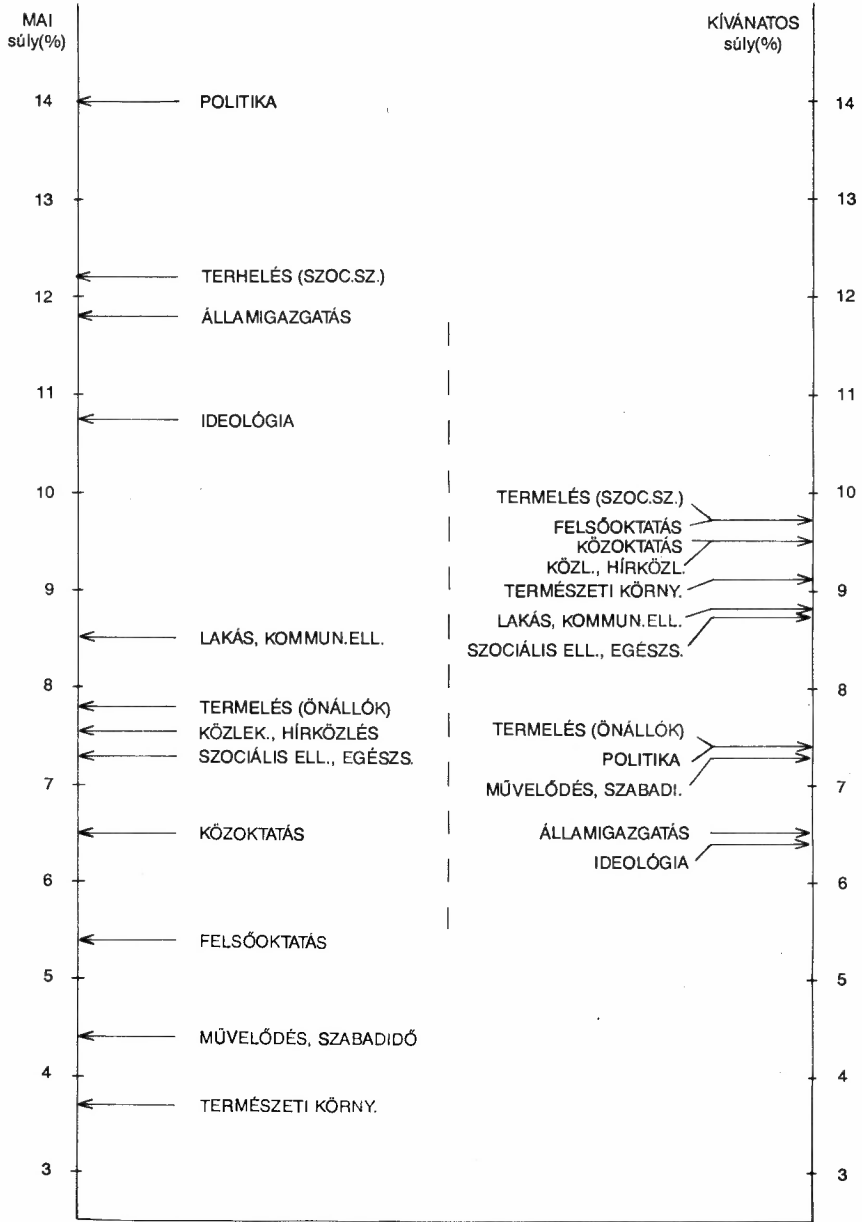
A vizsgálat a jelen (1988-as) állapotot a felépítményi szférák (politika, államigazgatás, ideológia) túlsúlyával azonosította, ezekhez képest a modell többi szférája alárendelt szerepűnek minősült (5. ábra). A „kívánatos” arányok egy jóval kiegyensúlyozottabb társadalmi szférákból álló rendszer igényét jelzik, amelyben épp a mai túlsúlyos szférák szerepe csökkenne.

A vizsgálat a második említett alapvető rendszerspecifikus, „tértagadó” mechanizmussal való szembenállást is megjelenítette (6. ábra) oly módon, hogy a modell szféráiban az országos, központi („területen kívüli, területfeletti”) szint befolyásának, súlyának csökkenését tartották a véleményt nyilvánítók kívánatos elmozdulási iránynak, egyöntetű, bár az egyes szférákban eltérő mértékű tendenciaként. (Ez az empirikus alapon nyugvó összefüggés szoros rokonságot mutat a Kornai J. által a gazdaság szabályozási modellvariációként felvázoltakkal.) (Kornai 1988.)

E kettős szorításban vergődő társadalom a valóságos fizikai és társadalmi *térből kiszakított* különleges „*térelmek*” sokaságát produkálta. Ide sorolhatók — csak példaként — a zárt városok, a határsávok, a zárt vadászterületek, a sohasemvolt szilárdságú és magasságú határok (nem véletlen, hogy ezek megszüntetése, lebontása legnyilvánvalóbb és legelső kísérőjelensége a változásoknak). Karakteresen *centrifugálisak* a rendszerspecifikus társadalmi mozgások (*kitelepítés, kivándorlás*), sajátosak a rendszer térbeli hálózatai is: miközben a civil társadalom kommunikációs, infrastrukturális elszigetelése a jellemző, a hatalom párhuzamos hálózatok pazarló rendszereit tartja fenn (lásd a polgári célú telefonellátottság afrikai szintjét — a fajlagos telefonteljesítmény ma nálunk nagyjából a dél-afrikaival azonos, profán interpretációval: nálunk is csak a „*fehéreknek*” van telefonja — s ezzel szemben áll a katonai hálózatok, a K-vonalak minden, a hatalom számára lényeges pontot elérő kiépítettsége).

Egy rendszerspecifikus térelmélet ezeket — az itt csupán ötlet- és példaszerűen felsorolt — jelenségeket, összefüggéseket nem hagyhatja figyelmen kívül, ha láttatni akarja azokat a lényegi folyamatokat, mechanizmusokat, amelyek a társadalmi tér mai tagoltságát „*sajátos*” módon — s nem pusztán a térben létezés vagy épp az elért gazdasági fejlettség „objektív” hatásaiból adódóan — eredményezték.

Ebből a közelítésből, alapállásból feltehetően egészen más értékítélet folyik a hazai területfejlesztési politikára is, világossá válik annak eszköznélkülisége, alárendelt, utólagos és valós

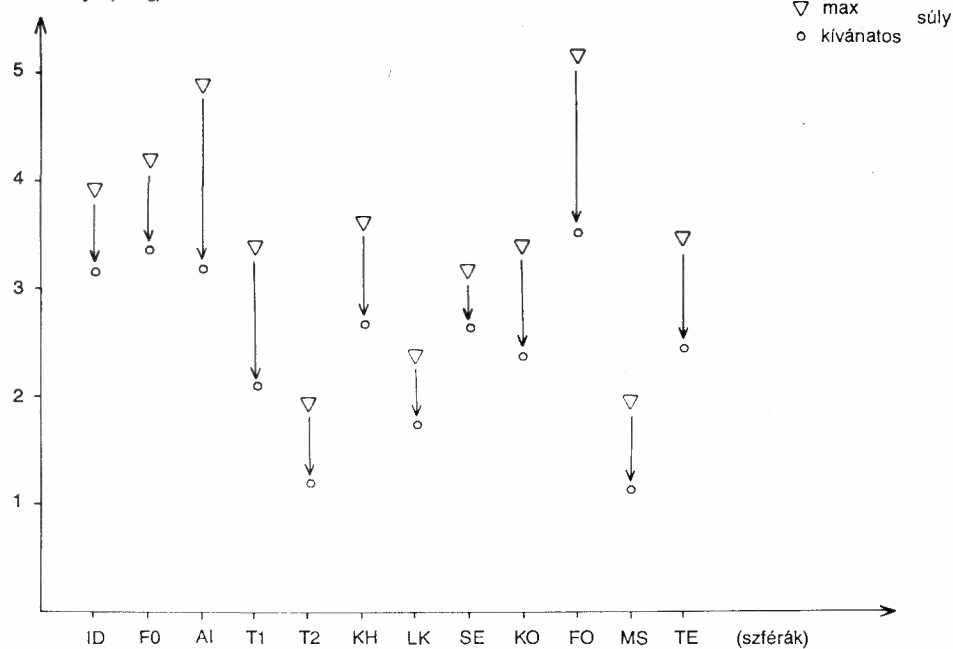

A súlyok összege = 100

5. ÁBRA

A modell 12 társadalmi szférájának súlya

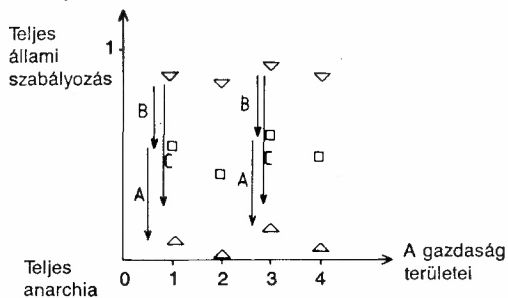
Az országos, központi szint súlya (átlag)

A keleti reformerek és a nyugati konzervatívok által kívánatosnak tartott elmozdulások

Az állami szabályozás mutatója

Kornai (1988) modellje
i.m. 5.o.

Jelmagyarázat. ▽ : maximális állam, □ : közepes állam, △ : minimális állam.
A: a nyugati konzervatívok által kívánatosnak tartott elmozdulás. B: a keleti közép-reformerek által kívánatosnak tartott elmozdulás. C: a messzemenően radikális keleti reformerek által kívánatosnak tartott elmozdulás.

6. ÁBRA

Az országos, központi szint súlyának csökkenése a modell 12 szférájában

esély nélküli korrekciós szerepe. Nyilvánvaló az is, ha az alaprelációkban nem következik be lényeges változás, akkor a korszerűsített területi irányítási rendszer alig jár több haszonnal, mint hogy nem keveseknek továbbra is hivatali széklet és íróasztalt biztosít. Ebben a szisztémában — s itt visszakanyarodhatunk szűkebb témánkhoz — a területfejlesztési politikában érintettek (irányítók) kifejezetten a területi különbségek, egyenlőtlenségek fennmaradásában, illetve folyamatos újratermelődésében érdekeltek: az elmaradottság, a depresszió, a munkanélküliség lokális koncentrációja, a környezeti krízishelyzetek „legitimálják” őket.

ÖNKORMÁNYZAT, TERÜLETFEJLESZTÉS

A fentiek talán érzékeltetik azt a véleményemet, hogy a hazai társadalmi tér és a területfejlesztés jövője nem elsődlegesen valamifajta sajátos „területi” mechanizmustól, hanem a társadalmi berendezkedést alapjaiban meghatározó összefüggésekben bekövetkező változásoktól függ. E változások közül azonban van egy olyan elem, amely kifejezetten a társadalom térbeliségéhez kötődik, ez pedig a területi *önkormányzatok* problémája. A múltra vonatkozó, talán sommásnak minősülő előző gondolataim után, az önkormányzatok kapcsán sem tudok felhagyni a kérdőjeleket támasztó, megfontolásra intő hozzáállással, már azért sem, mert bizonyos torz társadalmi relációk sajátos újratermelődésének veszélyét itt is érzem.

Ez a társadalmi intézmény — illetve ennek hiánya — az egyik legalapvetőbb tényezője a mai hazai társadalmi, területi egyenlőtlenségrendszernek. Úgy vélem, egy valóságosan működő önkormányzati rendszer jelentősége nem értékelhető túl. Ugyanakkor illúziók sokasága is hozzáragad. Ilyen illúzió azt hinni, hogy az önkormányzat törvényi szabályozásával, garanciáinak kiépítésével azonnal működőképes lesz a rendszer. Erről szó sincs: sokkal inkább csak arról, hogy így lehetőség nyílik egy legalább évtizedes léptékű társadalmi tanulási folyamat elindítására, amely valamikor — korrekciók, kudarcok sorozatán át — megteremthet egy újfajta, demokratikus és effektív társadalmi intézményt. Illúzió az is, hogy az önkormányzat elsődlegesen jogi és politikai kérdés (jogászai és belügyi kompetencia). Ez a közelítés leginkább csak arra való, hogy az önkormányzatokat a politikai játéktér kibővüléseként üdvözölhessük. Ez egyébként, ha kimondatlanul is, de létező koncepció (ideológia), ami megítélésem szerint jól tettenérhető abban a viszonyrendszerben, ami az önkormányzatok és a település- (és terület) fejlesztés viszonyrendszerét a formálódó jogi dokumentumokban jellemzi. Belegondolva ezek szövegébe, az derül ki, hogy település- és területfejlesztésre azért van szükség, hogy legyen mivel foglalkozzanak a létrehozandó önkormányzatok. Nem épp fordított a „normális” viszony? Nem az önkormányzat az eszköz, a technika, s a kiegyensúlyozott, értékteremtő terület- és településfejlesztés a cél? Nekem ez az utóbbi a meggyőződés. Nem csoda talán, hogy ennek tükrében gyakorlati lelkesedésem heve alatta marad elvi hevületem tűzének, amikor az új önkormányzatiság kiépülésének folyamatát figyelem.

E fordított logika következménye aztán az a veszély, hogy az „alsó” szint, a helyi önkormányzat megerősítése szinte végzettszerűen hozza létre a társadalmi reálszerveződés és az irányítás korábbi torz kettéválásának *tükörképét*. Míg a szélsőségesen centralizált, redisztributív modellben a két szféra ütközése, kettéválása abban jelent meg, hogy az irányítás *felfelé* távolodott el a társadalmi reálszervezettől, addig most az a veszély áll fenn, hogy — a csak helyi, települési

vagy még „alacsonyabb” szintre szűkülve — *alákerül* a társadalom térbeli reálszerveződésének. Annál is inkább fennáll ez a veszély, mert a terület- és településfejlesztés központi, kormányzati irányítása olyan hévvel kíván megszabadulni a centralizmus és a redisztribúció „bélyegétől”, hogy a nagy lendületben minden felelősséget elhárít (kivéve talán a szélsőséges lokális krízishelyzetek kézi vezérlését), s így nem marad olyan társadalmi szereplő — ne feledjük, piac még nincs! —, aki a településcsoportok, régiók szintjén szerveződő folyamatokra is képes lenne hatni. Aminek egyebek mellett olyan következménye is lehet, hogy azelőtt omlik össze az alsó szint (a helyi öngazgatás), mielőtt létrejött volna. Ennek a veszélye annál is nagyobb, mert az önkormányzatiság létrehozásakor — amit hangsúlyozottan magam is alapvető fontosságúnak tartok — ma minduntalan a helyi közösségekre apellálnak, amelyekről köztudott, hogy vagy ki sem alakultak, vagy atomjaikra verődtek szét mára.

Jegyzetek

- ¹ A későbbiekben még visszatérek a térségi reálszerveződés egységei, szintjei és a területi irányítás egységei és szintjei közötti szélsőséges diszfunkció, meg nem felelés hazai problémáira.
- ² Ehhez a jegyhez képest másodlagosnak tartom azt a véleményt, amely az uralkodó ideológia „városi” jellegét tartja a területi fejlődést (is) eltorzító mélyáramnak (Ágh 1989).

Irodalom

- Ágh A. (1989) A hatalom területi elvei. *Földrajzi Közlemények* 1—2: 11—21.
- Bartke I. (1989) *A társadalom és a gazdaság területi szerkezetének alapvonásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bibó I. (1986) Közigazgatási területrendezés és az 1979. évi településhálózat-fejlesztési koncepció. In: *Válogatott tanulmányok* III.
- Cséfalvay Z. (1988) A szociálgeográfia és a településpolitika reformja Magyarországon. *Területi kutatások* 9.
- Kornai J. (1988) Az egyéni szabadság és a szocialista gazdaság reformja. *Valóság* 5.
- Nemes Nagy J. — Ruttkay É. (1989): *A második gazdaság földrajza*, OT TGI.

THE DIMENSIONS OF SPATIAL INEQUALITIES

JÓZSEF NEMES NAGY

Spatial inequality is a central and at the same time, the most debated concept in spatial development. The present paper discusses theoretical and methodological issues related to this concept as well as problems related to spatial development policy in Hungary.

As the concept of space is inseparable from the concept of inequality, all socio-spatial theories have their core or basis in some kind of inequality theory. The author identifies seven characteristic dimensions of spatial inequalities: inequalities in location, in quantities, in qualities, in hierarchical position, in structure, in connections, and in relationships. An important methodological problem of research into spatial inequalities is spatial aggregation, i.e. defining the spatial level or units of analyses. This question is studied by concrete examples in the paper.

As for spatial development policy in Hungary, the author considers the „negation of space” (the power of „exterritorial” forces over the „territory”) as a fundamental deforming feature of the previous socio-political mechanism. The predominance of ideology and politics in all spheres of society and the centralized system of control, which served it, represent the most important causes of this deformation. In order to counterbalance it the building up of a local self-governmental system is an outstanding task, which, presumably, can only become a well-operating basic institution of the new political system on the make, as a result of a long—several decades—learning process.

Transl. E. Daróczi

TÉR ÉS TÁRSADALOM

Legyen TÁRSa